

Kısık
flet

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI/ 109

Elmalele

M.HAMDİ YAZIR

SEMPOZYUMU

4-6 EYLÜL 1991

SEMPOZYUM

ANKARA - 1993

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Mesrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No - 109
Sempozyumlar-Paneller Serisi - 1

ISBN 975-389-105-9
93.06.Y.0005.109

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

ELMALILI'DA "TECEDDÜD" FİKRİ

Prof.Dr.Mehmet S. AYDIN

Elmalılı'nın yaşadığı dönem bütün dünyada, özellikle de İslâm dünyasında hızlı ve köklü değişmelerin olduğu bir dönemdir. Değişmeler oldu ki şarttı ve düşünmesini bilen müslümanlarca uzun zamandan beri beklenmekteydi. Değişmeler oldu ki; aslı, kökü sarsıcı idi ve bu yüzden de korkutmakta, ürkütmekte idi.

Elmalılı, değişmenin bu aydınlık ve karanlık yanlarıyla hayatında oldukça sık karşılaştı; hatta onların bir kısmının içinde bizzat yer aldı, rol oynadı; değişmenin hazzını da korkusunu da bizzat yaşadı. Mensubu olduğu dünya çok uzun bir dönem istikrar merkez olduğu, dolayısıyla yenilenmenin yeterli ölçüde bulunmadığı bir dünya idi. Ama şimdi de aynı dünya, kımlığını yitirmesine sebep olacak bir hızla değişmekteydi. Oysa Elmalılı, haklı olarak, şu prensibe inanıyordu: Her seviyede görülen hayatın devamı için "istikrar içinde değişme" şartına uymak mecburiyeti vardı. Bu, aynı zamanda bir mantık neticesiydi. Eğer "değişme"den sözedilecekse "değişmeyen" in varlığı kabul edilmeliydi. Biraz aşağıda onun bu meseleye nasıl baktığını daha geniş bir şekilde açıklamaya çalışacağız. Şimdi "teceddüd" fikriyle ilgili bir iki noktaya temas etmemiz gerekiyor.

"Yenileşme" olarak Türkçeye çevirebileceğimiz "teceddüd", İslâm düşüncesinde tarihi en eski olan kavramlardan biridir. Teceddüt ile ilgili tartışmaların odak noktasında genellikle şu hadis yer almaktadır. "Şüphesiz ki Allah her asrın başında, yani her asırda, bu ümmete dinini yenileştirecek adam veya adamlar gönderecektir." Meşhur hadisi, aşağı yukarı bu kelimelerle Türkçeye aktaran Elmalılı bundan şu sonuçları çıkarır:

a) "Gönderecektir" sözü, ilâhi bir vaada işaret etmektedir. Demek ki Yüce Rabbimiz ümmetinin meselelerini çözecek büyük kişilerden bizi mahrum etmeyecektir.

b) Hadis, dinin yenilenmesinin lüzumuna işaret etmektedir. Yani dini tefekkürde ve dinin furu'unda teceddüd şarttır. Dinin hiçbir sahasında teceddüde ihtiyaç olmadığını söylemek, bu hadisi bilmemek veya ona muhalefet etmek mânâsınadır.

c) Bu yenilenmenin her asırda olacağına işaret buyuruluyor. Bu, aynı zamanda, teceddüdün teşviki mânâsına gelir. Ümmet, işlerini halletmek için mucize bekleyemez; asrımız teceddüdün en büyük vasıtası olan ic-tihad ile meseleleri çözmeye asırıdır.

d) Hadiste geçen "bu ümmet" (**hazihilummeti**) ibaresi ise istikrar içinde değişmeye, yani yenilikler gerçekleştirilirken ümmetin asıl kimliğinin korunması zaruretine, dolayısıyla teceddüdün sıradan bir değişme değil, ümmet kimliğini devam ettiren ve güçlendiren bir faaliyet olduğuna işaret ediyor. Hatta hadis böyle bir faaliyeti dolaylı bir yolla emrediyor.⁽¹⁾

Elmalı'nın hadis neticesinden bu sonuçları, hele sonuncu maddede ifade edilen sonucu çok rahat bir şekilde çıkarması oldukça dikkat çekici görünmektedir. O, bir yandan teceddüdün şart olduğunu söylerken, bir yandan da gerçekleştirilen içtimâî değişikliklerin toplumu **bu toplum** olmaktan çıkaracağından ciddi olarak endişe duymaktadır. Metindeki küçük bir işaret sıfatının (**hazihî**) büyük bir mânâ kazanmasının sebebi bu olsa gerektir. Söz konusu endişeyi, Elmalı'nın çağdaşı müslüman münevverlerin pek çoğunda görmekteyiz. Meselâ, Mehmed Âkif de "mahiyet" i yahut "**ruh-i umumî**"yi zedeleyen, bozan ve zayıflatan bir değişmeyi ilerleme değil, taklide düşme, dolayısıyla, gerileme sayıyordu⁽²⁾.

Elmalı'ya göre, değişme küllî bir kanundur. Her canlı organizma zamanın akışı içinde çok kere eskimeye, yıpranmaya mahkûm olur. Aynı durum, ferdi hayatımızda önemli yer tutan duygu ve düşüncelerimiz için sözkonusudur. Yine içtimâî kurum ve kuruluşların da değişme sürecine ayak uyduran hayatları vardır. Arzu edilmeyen sonuçların ortaya çıkmasını önlemenin yolu ise, bünyenin yenilenmesi, yenileştirilmesidir.

Acaba **tecdid** diye adlandırılan bu sürecin dinî hayata kadar uzanması mümkün müdür? Mümkün ise böyle bir şey ne kadar arzuya şâyandır? Başka bir değişle, "aklî ve ilmî esasları sâbit ve mahfuz olan dinimize", diyor Elmalı, "bu yenilik nasıl gelebilir? Bid'at fikrine karşı olan büyük dinimiz, bu yenileşmeyi nasıl sağlayacak?"⁽³⁾ Bu sorular sorulurken "tecdüd"ün hemen "bid'at" ı akla getirmesi, İslâm düşüncesi tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. "Dinde olmayan bir şeyin dine sokulması ve dinî muamele görmesi" diye kısaca tanımlayabileceğimiz "bid'at", çok çeşitli içtimâî sebeplerden dolayı zaman

(1). Elmalı Hamdi Yazır, "Metâlib ve Mezahib", İstanbul, 1978, s. IV-V. Burada üzerinde duracağımız noktalar, müfessirimizin adı geçen esere yazmış olduğu "Dibace" de yer almaktadır. Bu bakımdan, burada yapılacak atıflar (D) harfi ile kısaltarak vereceğimiz Di-bace'ye gitmektedir.

(2) **Safahat**, İstanbul, 5. bsk. 1958, s. 184.

(3) D., 1.

zaman teceddüd ile karıştırılmıştır. Daha doğrusu, bu çok yenilik teşebbüsü, bid'at suçlamasıyla daha doğuş safhasında iken boğulmuştur. Bunu önlemek için özellikle günümüz müslüman düşünürleri "teceddüd"ün (bazan "islahat", "reform", "ihya", "yeniden kurma" v.s. gibi terimler de teceddüd ile aynı veya yakın anlamlarda kullanılmaktadır) **dinin özü** ile değil, onun fert ve toplum hayatında **varolması**, yani dîni duygu, düşünce, bilgi, kurum v.s. ile ilgili bir faaliyet olduğunu üstüne basa basa söylemektedirler. Bu durumu daha iyi açıklayabilmek için Elmalılı konuyu üç ayrı noktadan ele alıyor:

1) İslâm inanç sisteminin (akidelerinin) akla ve ilme uygunluğundan, diyor müfessirimiz, kimse şüphe edemez. Hatta o, son asırlarda büyük gelişmeler gösteren ilim ve tefekkür ile bulunabilecek, onlara yön verecek, insanlığı hakiki terakkiye götürececek yegane inançtır. Ne var ki, insanlık burada iki türlü tarihi talihsizlikle karşı karşıyadır. Bir yandan akaide ilişkin düşünce gerek ilmi ve fikrî gelişmelerden, gerek bu gelişmelerin ameli sonuçlarından mahrum bırakıldığı için donmuş, canlılığını muhafaza edememiştir. Öte yandan, günümüz felsefeleri ve ilmi de, kendisine istikamet verecek tatmin edici bir dinden mahrum olmuştur. Eğer mevcut düşünce ve ilim, bugünkü seviyesine İslâm inancı gibi bir inançla ulaşabilmiş olsaydı, Elmalılı'ya göre, insanlığın şu andaki hali çok daha başka olurdu. Meselâ, Batı felsefesi ilâhiyat konusuna gelince tevhide yönelmek durumunda kalıyor. Bu, bırakalım günümüz felsefesini, bir çeşit din felsefesi olan ortaçağ "Hristiyan felsefesi"nde dahi böyle idi. Oysa Hristiyan iklimi bir teslis iklimidir. Öyle bir iklim ki, filozofların karşısına bir sürü problem çıkarmakta ve onu zaman zaman ilâhiyat konusuna temas etmekten bile kaçır hâle getirmektedir. Ortada akli ve ilmi esaslarla açıklanabilecek bir din bulunmayınca, filozof ya agnostisizme, yani din konusunda mutlak cehalete kaçıyor, yahut da bir "esrarengizliğe" teslim oluyor. Oysa İslâmın hakiki mânâda var olduğu yerde bunların hiçbiri olamaz. Ne olurdu, diyor Elmalılı, batılının gözü İslâmı görseydi!⁽⁴⁾

Elmalılı'nın bu görüşü sadece Said Halim Paşa, Muhammed Abduh, Muhammed İkbal gibi İslâm tefekkürünü yeniden kurma çabalarına koyulmuş olan müslümanlarca değil, R. Guénon, F. Suhuon ve R. Garaudy gibi ünlü Batılı muhtedilerce de paylaşılmaktadır. Sözelimi Garaudy **İslâm'ın Vadettikleri** başlıklı ünlü kitabına batının bir "tesadüf", bir "araz" olduğunu söyleyerek başlıyor. Batı, "aşkın ilkedden mahrum" olup buna, büyük ölçüde, çeşitli kılıklarda karşımıza çıkan pozitivizm sebep

(4) D., XXXVII v.d.

olmuştur. Öte yandan, yanlış bir demokrasi anlayışı da batıyı bir başka yoldan aynı noktaya, kaba bir dünyeviliğe, iletmiştir.⁽⁵⁾

Elmalılı, bu durumu görmeyen veya görmek istemeyen Hıristiyanlık propogandasına çok kızıyor ve şöyle diyor: Batılı bir ilmîne, felsefesine; bir de onlarla taban tabana zıt olan dinine baksın. Bunu yapsaydı, o ilim ile kucaklaşacak olan İslâmiyeti tervice uğraşır ve İslâmın hayatına ıztırap vermekten zevk alamazdı.⁽⁶⁾

Elmalılı, ilim ve tefekkürde gerilemeyi sadece tesbit etmekle kalmamış, onların teceddüdü için kendi payına düşeni yerine getirmeye çalışmıştır. Onun büyük emekle hazırladığı meşhur tefsiri **Hak Dini Kur'ân Dili**'ni inceleyen herkes bu gerçeği görür. Sözkonusu tefsirde yer alan bilgi ve düşüncelerin muayyen bir kısmını kabul etmek, bugün için, pek kolay olmayabilir. Fakat bu ayrı, onun Kur'ân tefekkürüne, genelde yaptığı katkı ise daha ayrı bir şeydir. Aynı şey, başka âlimlerimiz hakkında da söylenebilir. Meselâ, birçok bakımdan çok daha derin bir mütefekkir olan Muhammed İkbal'in İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden kurulması adlı eserinde modern bilim ve felsefe ile bazı Kur'anî ifadeler arasında kurulan bağların bir kısmını kabul etmek kolay değildir. Ama bu, adı geçen eserin ait olduğu alana çok büyük bir ışık tuttuğu gerçeğine zarar getiremez. Elmalılı ile ilgili olarak burada tenkit kabilinden söylenecek bir şey varsa, o da çok değer verdiği modern ilim ve felsefe ile İslâm'ın inanç sistemi hakkındaki düşüncelerini ve yorumlarını müstakil bir kitapta ele almamış olmasıdır.

2. Dinî tefekkürde görülen donmuşluğun yanı başında dinî hassasiyette de, büyük bir gerileme olmuştur. Bu zayıflık, toplum hayatımızın her kesiminde ama özellikle de edebiyatta olumsuz konular doğurmuştur.⁽⁷⁾ Elmalılı bu hassasiyeti kısaca, şöyle açıklar: Hak sevgisi, hayrı seçmek ve bekâ zevkine ermek. O, daha sonra şöyle devam eder: Murur-u zaman, mü'minin duygu hayatında büyük yaralar açmıştır. Bunun da sebebi, teceddüdün yokluğudur. İmanda yeniliğe karşı büyük bir iştihak vardır. Bu iştihak hedefine ulaşmazsa zayıflar. Nitekim Kur'ân'ı Kerim'de de hissiyat zayıflığı ile zamanın geçişi arasında ki ilişkiye şu ayetle temas edilmiştir: Daha vakit gelmedi mi imân ehlinin kalpleri Allah'ın zikri ile indirilen hakikatler karşısında titresin de, daha önceki Kitap Ehli gibi olamasınlar. (Onlara murur-u zaman tesir etmişti de) kalplerini kasvet bürümüş ve çoğu fâsık olmuştur.⁽⁸⁾

(5) Bkz. R. Garaudy, 20. Yüzyıl Biyografisi, Ankara, 1989, s. 270.

(6) D., LII.

(7) D., XLV.

(8) Hadid, 16

Nefis, "hâdiselerin yenilikleri içinde devam edip giden bir hayatı" müşahade etmektedir. Başka bir ifadeyle, O, "beka içinde yenilenme, yenilenme içinde beka" yı görmektedir. "Nefsî vicdan" ın asıl zevki bundadır.⁽⁹⁾

Bizzatihi insan kişiliği değişme ve istikrarın aynı anda varolduğu bir seferdir. Burada his, değişmeyi akıl ise istikrarı temsil eder. Kişiliğin tam olabilmesi için bu her iki güç arasında bir nizamın bulunması gerekir. Bu nizamın adı "nefsî vicdan"dır. Ona sahip olan insanda his-akıl ikiliği olmaz; çünkü kâmil nefisler, diyor Elmalılı, "hissiyattan ma'kulât, ma'kulattan da hissiyat çıkarırlar." Sırf akılla yola çıkanlar ("aklı vicdan" a ağırlık verenler) güzel tecrübeler, yeniliklere kapılarını kapatırlar. Sırf "hissî vicdan" ile yürüyenler ise, küçük tecrübelerin mahkûmu olurlar.⁽¹⁰⁾

Elmalılı, haklı olarak, buhranların çoğunun -ferdî ve ictimâî planda- bu akıl-his uyuşmazlığından çıktığına işaret eder. Onun bu tesbiti ışığında İslâm düşünce tarihinin ve eğitim sisteminin bir değerlendirmesini yapmak mümkündür. Bilindiği gibi, Kur'ân-ı Kerîm, birlik ve bütünlük arzeden bir fert - ve böyle fertlerden oluşan bir toplum yapısını- var kılmayı gâye edinir. Bunun yolunun ise, "tedebbür" ve "tefekür" e dayalı bir iman-amel bütünlüğünden geçtiğini ifade eder. "Kur'ânî tefekür"de insanın hissî, akli, ahlakî ve bedîi tecrübeleri bir araya gelir. Söz gelişi insan, "enfüs ve âfâk" ta mevcut "âyât" üzerinde düşünürken **aklını** kullanır, **hislenir**, oradaki **güzellikten gönlüne surûr gelir** ve sonunda **şükür eden** bir "abd" olur.

Akıp giden İslâm tarihinin karşılaştığı yüzlerce farklı sebeplerden dolayı müslümanların bir kısmı (meselâ filozof ve kelamcıların çoğu) akla ağırlık vermiş, bir kısmı (meselâ sufilerin pek çoğu) his hayatının zevkine dalmış, bir kısmı ise zengin dinî hayatı kuru hükümlere bağlamayı dinin aslı saymıştır. Bir de bu temel tutumlar çevresinde oluşan müesseseler arasında sürtüşmeler başlayınca, müslümanların bugüne kadar üstesinden gelmeyi başaramadıkları ciddi buhranlar doğmuştur. İslâm dünyası hâla, Elmalılı'nın hasretini çektiği akli ve hissî vicdanları tenkit ederek nefsi vicdan sayesinde ulaşabilenlerin gerçekleştirecekleri köke bağlı yenilik hareketini beklemektedir. Elmalılı'ya göre, hicri birinci yıldan itibaren feyzimizi böyle bir hareketten alamadık. Kök hep var oldu, ama teceddüd olmadı. Değişme oldu; ama terakki olmadı. Günümüzdeki değişmelerin çoğunu da terakki saymamız mümkün değildir. Her şeyden

(9) D., XLVII.

(10) D., XLVII-XLVIII.

önce şunu iyice hatırd tutmamız gerekir: Terakki, Elmalılı'ya göre, geçmişteki kıymetlerden müstağni olmak değil, onları yeni değişiklik ve keşiflerle daha mükemmel kıymetlere ulaştırmaktır. Değişiklik daima olur, hem de çok çabuk; fakat **terakki hayli muhafazakârdır.**⁽¹¹⁾

Teceddüd, şüphe yok ki, evvelâ fikrî planda olacaktır.⁽¹²⁾ Meselâ, kelâm ilmimiz, günümüz bilimlerinin (fenlerinin) ışığında kendisini içtimâî bir ahenge kavuşturmak durumundadır. Bugünkü felsefenin bir çok sahasında bu yapılabilmıştır. Fikrî tekâmül bir yandan **tecrübi ve istikrai**, diğer yandan **aklı ve istintacı** dayanaklar üzerine oturmak zorundadır. Bu gerçekleşirse hem tefekkürü sağlam bir temel bulur, hem de bid'atler atılarak iyi değişmeler bırakılır ("şer'i sahih nesebi belirtilip sabit kılınır") ve böylece ilmî ve fikrî bütünlüğe kavuşulur. Topyekün bir hissî-âklı kemal için Kelâm ve Hikmet'in bilcümle ilim ve fenlerle, Fıkıh'ın diğer içtimâî ilimlerle; Hadis ve Tefsir'in ahlâk, edebiyat ve bütün dinî ve insanî meselelerle alakaları kuvvetlendirilmek ve nemâlandırılmak gerekir.⁽¹³⁾

Elmalılı'nın bu görüşü, İslâm'da teceddüd ve islahatın "İslâma sonradan dahil olan şeylerin özellikle de bid'ât ve hurafelerin ayaklanması faaliyetinden başka bir şey olmadığını" öne süren yaygın kanaatin ne kadar yanlış olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. "Dinden olmayanı atma", ihya, islah ve teceddüd gibi terimlerle ifade edilen çabaların sadece bir kısmını içine almaktadır. Zemin temizliği mahiyetinde olan bu faaliyet gerçekleştirilmeden bir "yeni-bina" kurmak zaten mümkün olmaz. İslâm tarihinde "müceddid" diye adlandırılan bazı islahatçıların (meselâ bir İmam Rabbânî) faaliyetlerinde "dinî hayatı **eski sâfiyetine kavuşturma** yönünün ağır basması, teceddüdün "yeniden kurma" ile ilgili yönünü gözden uzak tutmayı gerektirmez.

Elmalılı teceddüdün bir fert tarafından gerçekleştirileceği konusunda bilgi vermiyor. Oysa "Dibace" de "yeniliği yapacak olan bir şahıs olacağına işaret vardır" diye bir alt-başlık yer almaktadır. Ne var ki O, bu başlık altında konuyu açıklayacak tek kelime söylemiyor. Bu başlığa rağmen, öyle görünüyor ki o, ictihadın artık ferdi çabayı aştığına inanmaktadır. Nitekim O, tecdid hadisini açıklarken orada geçen "men" (kime) kelimesini "adam yahut **adamlar**" diye çeviriyor. Oysa tarihte birçok kimse "men"i "tek kişi" olarak anlamakta ısrar etmiştir. Onlara göre "müceddid" bir ferttir. Mevdu'di'ye göre bu hadis iki kısımda (ve her iki husus birleştirilmek suretiyle) yanlış anlaşılmıştır. Birincisi müceddidin

(11) D., L.

(12) D., LI.

(13) D., XXXIV.

tek kişi olacağı inancı; ikincisi ise tecdidin her yüzyılın başında (veya sonunda) olacağı kanaatı. Bu düşünceden yola çıkan bir çok kimse, her (İslâmi) asrın başına veya sonuna bakarak "müceddid" diye tavsif edecekleri bir "kişi" aramıştır. Oysa (men) hem tekil hem de çoğul anlamında kullanılır. Bu insan veya insanlar, diyor Mevdudi, kendi dönemi (veya dönemlerinde) mevcut muhtelif bilim dalları ve düşünce akımları üzerinde önemli etki bırakan kişi veya kişilerdi.⁽¹⁴⁾ Mevdudi bir başka yerde ise şöyle diyor: Eğer bir kimse, İslâmı canlandırma istikametinde bir hizmet ortaya koymuşsa, ona müceddid denebilir. Aslında kimin müceddid olup olmadığı hususunda elimizde değişmez bir ölçü yoktur. Tecdid, verilen bir dinî makam veya mevki değildir. Müceddid ise yapılmayan biri değildir. Müceddid, "ben müceddidim" diye ortaya çıkan, yahut halkın "sen müceddidsin" diye atıfta bulunduğu kişi veya kişiler de değildir. Mevdudi'ye göre; "ra's" kelimesini de asrın "sonu"(!) şeklinde anlamakta ısrar etmenin de mânâsı yoktur.⁽¹⁵⁾

Elmalılı, ilmî **ictihad** konusunda söz ederken eskiden bunun bölünmeyi pek kabul etmediğini söylüyor. "Felsefe bütün ilimleri ihtiva ediyordu. Bir felsefe müçtehidî fen kısımlarının da müçtehidî idi... Son devirlerde ise ictihadların bölünmesi zaruret oldu. Bunun için, zamanımızda müçtehid mutlak fertler değil, cemiyetler olmuştur.⁽¹⁶⁾ Aynı durumun, kanaatimizce, tecdid için hatta dini tefekkürü yenileştirmeye yönelik her türlü ihyâ hareketi için sözkonusu olması gerekir. Elmalılı'nın "bütün dinî ilimlerin muasır tefekkür ve fenlerle alâkaları kurulmalı ve onlar öylece takviye ve ihya olunmalıdır" şeklinde ifade ettiği talebin başka türlü gerçekleştirilmesi mümkün olmaz.

(14) Mevdudi, A Short History of the Revivalist Movement in Islam, Lahore, 2. ed. 1972, s. 32. ve s. 121.

(14) A.e.,s. 120-1

(16) D., XXXIV.